

Redelijkheid en billijkheid

Prof. Mr. P. Abas

1 De ontwikkeling van redelijkheid en billijkheid onder het oud BW

In het overeenkomstenrecht geldt als uitgangspunt dat een vrijwillig aanvaarde verplichting moet worden nagekomen. Wie zich daaraan niet houdt, kan door de wederpartij worden gedagvaard voor de rechter. Dit uitgangspunt heeft in ons land lang stand gehouden, totdat zich gevallen voordeden waarin het eenvoudig niet meer te handhaven viel. Een voorbeeld:

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederland niet betrokken bij de oorlogshandelingen. Toch ondervond met name de handel nogal wat hinder van de oorlog tussen de omliggende landen.

Een Nederlands importbedrijf had vóór de oorlog een langjarig koopcontract gesloten met een leverancier van sarongs in het voormalig Nederlands-Indië. De goederen die in vredes-tijd over zee werden aangevoerd konden de Nederlandse havens niet meer bereiken ten gevolge van de zeeoorlog op de Atlantische Oceaan. Gedurende die periode kon de leverancier zich niet houden aan zijn verplichting tot levering van de sarongs. Deze overmacht was van tijdelijke aard, want de situatie veranderde weer zodra de vrede was getekend. Vanaf de dag waarop de schepen weer konden varen herleefde de verplichting tot levering van de sarongs. De Nederlands-Indische leverancier was daartoe ook weer in staat, wenste de zendingen te hervatten, maar stelde zich op het standpunt dat de Nederlandse koper daarvoor dan wel een aanzienlijk hogere prijs moest betalen in verband met het feit dat door de oorlog een enorme inflatie was ontstaan die doorwerkte in de internationale handelsprijzen. De koper stelde daartegenover dat de verkoper zich nu eenmaal had verplicht tot een langjarige levering tegen een vooraf vastgestelde prijs. Welke partij heeft het gelijk aan haar zijde?

Passen wij in dit voorbeeld het uitgangspunt toe, dan lijkt het geen twijfel dat de koper het volste recht van spreken heeft. Afspraak is afspraak: zoveel sarongs tegen een koopprijs van $f \times x$, is een glasheldere overeenkomst. Als nadien blijkt dat er

een prijsstijging intreedt, heeft de verkoper pech gehad, maar zó zit de handel nu eenmaal in elkaar.

Nog tijdens de Eerste Wereldoorlog is men gaan zoeken naar een mogelijkheid om verkopers als die uit het voorbeeld de helpende hand toe te steken. De Nederlandse Juristenvereniging vatte in 1918 het goede plan op om aan de Leidse hoogleeraar E. M. Meijers te vragen een rapport op te stellen omtrent deze problematiek. Meijers droeg het volgende aan. Het wettelijk voorschrift dat het uitgangspunt formuleert dat men zich moet houden aan zijn afspraken is artikel 1374 lid 1 van het oude BW. In lid 3 van datzelfde artikel wordt voorgeschreven dat overeenkomsten te goeder trouw moeten worden uitgevoerd. De gedachtengang van Meijers was dat wanneer zich ten tijde van de uitvoering van de overeenkomst omstandigheden zozeer hebben gewijzigd ten opzichte van het ogenblik van de sluiting van de overeenkomst, men in strijd met goede trouw handelt door met die verandering geen rekening te willen houden en ongewijzigde nakoming van de overeenkomst te verlangen. In de opvatting van Meijers was dus de goede trouw van art. 1374 lid 3 het instrument om in gevallen als de onderhavige onbillijke resultaten tegen te gaan. Deze leer komt er in feite op neer dat de goede trouw – onder omstandigheden – de inhoud van het overeengekomene kan beperken of verminderen. Deze zogenaamde beperkende werking van de goede trouw werd, ondanks grote bijval in de lagere rechtspraak en de rechtsgeleerde literatuur, door de Hoge Raad verworpen. In de sarongzaak besliste HR 8 januari 1926, NJ 1926, p. 203:

Prof. Mr. P. Abas is hoogleraar privaatrecht aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 1972 aan deze universiteit op het proefschrift 'Beperkende werking van de goede trouw'.

dat mitsdien bij na het aangaan der overeenkomst intredende gewijzigde omstandigheden van economische, politieke of welke aard ook, de toepassing van art. 1374 lid 3 de schuldeiser niet voor goed kan versteken van het recht nakoming der overeenkomst te vorderen.

Dit betekent kort en bondig dat de Nederlandse koper de Indische verkoper aan het contract mag houden en dat deze verkoper de koper niet mag verwijten dat hij (koper) in strijd met de goede trouw handelt door ongewijzigde nakoming te verlangen, ook al zou de transactie voor de verkoper uitermate nadelig uitvallen.

De HR heeft aan dit standpunt lang vastgehouden. Pas na aanzetten in de late jaren zestig en nog steeds schuchtere uitspraken uit de jaren zeventig is eigenlijk in het vorig decennium het besef doorgebroken dat de situatie tijdens de looptijd van een contract dermate kan veranderen dat het in verband met die verandering niet meer van de schuldenaar kan worden verlangd dat hij zijn gegeven woord nog langer gestand doet. Onder omstandigheden kan het zich voordoen dat de schuldeiser zich in strijd met de goede trouw gedraagt door te blijven staan op ongewijzigde nakoming.

2 Het Ontwerp boek 6 (1961) en het Gewijzigd Ontwerp (1976)

Als aanzet in de late jaren zestig wordt aange merkt een beslissing van HR 19 mei 1967, NJ 1967, nr. 261, waarin voor het eerst is erkend dat het doen van een beroep op een (beding in een) overeenkomst in strijd met de goede trouw kan zijn. Tussen het arrest van 1967 en de publikatie in 1961 van het Ontwerp boek 6 NBW bestaat een aanwijsbaar verband.

In overeenstemming met de wensen van de Tweede Kamer is in het Ontwerp een regeling opgenomen omtrent beperkende werking van de goede trouw in het algemeen en in het bijzonder over 'onvoorziene omstandigheden'. Onder de algemene bepalingen is opgenomen artikel 6.1.1.2 lid 2, verderop bij de regeling van de wederkerige overeenkomst herhaald in het toenmalige artikel 6.5.3.10:

Voor zover in de gegeven omstandigheden een beroep op het in een overeenkomst bepaalde

onbetamelijk zou zijn, blijft het overeengekomene buiten toepassing.

Uitdrukkelijk heeft de wetgever niet zover willen gaan om in dit voorschrift de beperkende werking van de goede trouw te omhelzen, tegelijkertijd heeft hij de opvatting van de HR evenmin willen volgen. Hetgeen resteert is een tussenstandpunt. Dit moet blijken uit het achterwege laten van de woorden 'in strijd met de goede trouw' en de positieve keuze voor het woord 'onbetamelijk'. Daarmee beoogde de wetgever aan te geven dat niet iedere onredelijke of onbillijke rechtsuitoefening verboden wordt, maar enkel die uitoefening die in hoge mate onredelijk of onbillijk zou zijn. In de literatuur is deze zogenaamde beperkte beperkende werking van de goede trouw vrijwel unaniem verworpen.

Gepleit is voor een verdergaande aanvaarding van de opvatting van Meijers en een wijziging van de tekst van boek 6 in de door hem voorgestane zin. Concreet luidde het voorstel (onder andere van J. C. van Oven) om de eis der onbetamelijkheid te vervangen door strijd met redelijkheid en billijkheid, welk laatste begrippenpaar in het NBW is verkozen boven de beladen term 'goede trouw'.

In de zomer van 1976 is het Gewijzigd Ontwerp boek 6 gepubliceerd. Daaruit valt op te maken dat de visie Meijers/Van Oven door de wetgever is gevolgd. Het eerder aangehaalde artikel 6.5.3.10 is geschrapt en daarmee is de beperkte beperkende werking van de goede trouw van het toneel verdwenen. Daarvoor in de plaats is de beperkende werking van de goede trouw opgenomen in twee wetsartikelen, in artikel 6.1.1.2 lid 2 en in artikel 6.5.3.1 lid 2. Het laatste voorschrift luidt als volgt:

Een tussen partijen krachtens overeenkomst, wet of gewoonte geldende regel is niet van toepassing, voor zover dit in de gegeven omstandigheden naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar zou zijn.

Zoals er een verband aantoonbaar is tussen de Ontwerptekst van 1961 en het arrest van de HR uit 1967, zo lijkt een andere samenvallende in het jaar 1976 voor de hand te liggen: enkele maanden voor de openbaarmaking van het Gewijzigd Ontwerp heeft de HR bij arrest van 20 februari 1976,

NJ 1976, nr. 486 de beperkende werking van de goede trouw duidelijker, dat wil zeggen minder terughoudend aangenomen.

Op tal van terreinen heeft de HR sinds 1976 vooruitgelopen op de regeling in het NBW. Men zegt het wel aldus dat de HR door middel van anticiperende interpretatie oud BW is gaan toepassen als gold het het nieuwe reeds. Ook op het gebied van de werking van de goede trouw, de maatstaven van redelijkheid en billijkheid, is dit het geval.

Een heel duidelijk voorbeeld van het door de rechter vooruitlopen op de inwerkingtreding van boek 6 is te vinden in het arrest van Hof 's-Gravenhage 16 mei 1986, NJ 1987, nr. 737.

Na echtscheiding sluiten man en vrouw een overeenkomst waarbij de vrouw zich verplicht tot ontruiming van de voormalige echtelijke woning tegen betaling van ten minste f 60.000,— uit de opbrengst bij verkoop. Deze overeenkomst kwam tot stand in de verwachting dat de verkoopopbrengst rond de f 260.000,— zou belopen, voor welk bedrag in het najaar van 1978 een bod was gedaan. Door de plotselinge ineenstorting van de huizenmarkt is het huis uiteindelijk verkocht voor slechts f 135.000,—. Kan de vrouw nu niettemin nakoming van de man eisen in die zin dat hij aan haar de overeengekomen som van f 60.000,— dient te voldoen?

Volgens de oude leer van de HR (sarongarrest) kan de oplossing geen andere zijn dan dat de man het gehele bedrag dient te betalen. Bij hantering van de onbetamelijkheids-eis uit het Ontwerp van 1961 zou waarschijnlijk dezelfde conclusie moeten worden getrokken. Is het naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid aanvaardbaar, wanneer de vrouw de man houdt aan de verplichting tot betaling van de gehele som? Op deze wijze gesteld, kan het antwoord slechts zijn dat dit niet aanvaardbaar is. Aldus oordeelde ook het Hof: er vindt een pro rata verrekening plaats van de waardedaling en de vrouw krijgt toegewezen een bedrag van ruim f 22.000,—.

Met dit voorbeeld is een toepassing gegeven aan de bepaling dat een tussen partijen krachtens overeenkomst geldende regel niet van toepassing is, voor zover dit in de gegeven omstandigheden naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar zou zijn. Uit de rechtspraak van het laatste decennium zijn nog talloze andere voorbeelden van deze soort aan te wijzen. Opmerking verdient nog dat de tekst van artikel 6.1.1.2 lid 2 en die van artikel 6.5.3.1 lid 2 in de definitieve nummering — met een geringe redactionele aanpassing — is opgenomen als artikel 6:2 lid 2, respectievelijk artikel 6:248 lid 2.

3 Onvoorziene omstandigheden

Aanleiding tot de toepassing van het voorschrift van artikel 6:248 lid 2 is er in het bijzonder, wanneer tussen het ogenblik van contractsluiting en dat waarop de uitvoering moet geschieden een zeker tijdsverloop plaatsvindt. Hoe meer tijd verstrijkt, hoe meer de kans bestaat dat de omstandigheden waaronder de overeenkomst moet worden uitgevoerd zich wijzigen. Omdat de wetgever inzag, dat de belangrijkste toepassing van de beperkende werking van redelijkheid en billijkheid het geval zou zijn waarin zich de omstandigheden tussen sluiting en uitvoering van de overeenkomst zouden wijzigen, heeft hij daaraan een afzonderlijk voorschrift gewijd. Bedoeld wordt de regeling van de onvoorziene omstandigheden, te vinden in artikel 6:258. Ter introductie twee gevallen:

Geval 1

Een zeevervoerder sluit een vervoersovereenkomst op grond waarvan hij een partij bederfelijke waren moet vervoeren van Hamburg naar Calcutta. De boot wordt in Hamburg beladen en vaart door de Noordzee, Het Kanaal, de Atlantische Oceaan, door de Straat van Gibraltar en vervolgt de koers voorbij Malta en Cyprus. Onderweg van Cyprus naar het Suez-kanaal krijgt de kapitein via de boordradio te horen dat tussen Egypte en Israël oorlog is uitgebroken en dat het kanaal met onmiddellijke ingang is gesloten. Hij krijgt de opdracht terug te varen naar Gibraltar en vandaar verder te gaan langs Afrika volgens de aloude route om de Kaap de Goede Hoop. Vanwege het bederfelijk karakter van de goederen geeft de kapitein gehoor aan de opdracht. Na een koers die drie maal zo lang is als de gebruikelijke door het kanaal, komt de boot aan in de bestemmingshaven. De lading bevindt zich in goede staat. Na afloop van het avontuur verlangt de vervoerder een bijbetaling voor de langere reis die hij heeft moeten maken. De opdrachtgever weigert deze, omdat de vervoerder op zich heeft genomen het vervoer te volbrengen en het zijn taak is om te bepalen langs welke route hij dat zal doen.

Geval 2

Een oliefabrikant sluit met een benzinemaatschappij een overeenkomst voor 15 jaren tot levering van grondstoffen tegen een bepaalde en vooraf vastgestelde prijs. Een praktijk die sinds jaar en dag bestaat. Tijdens de looptijd van het contract kiezen de Verenigde Staten partij voor Israël in het conflict dat dat land heeft met de Arabische buurlanden. Op hun beurt hanteren de Arabieren voor het eerst in de geschiedenis de olieboycot van het Westen en aldus ontstaat de (eerste) oliecrisis. In enkele maanden tijd stijgen in 1973 de olie-

prijzen met 700%. De fabrikant kan niet langer leveren tegen de destijds vastgestelde prijs en vermindert de zendingen in overeenstemming met de prijsstijging. De benzinemaatschappij wil ontvangen volgens afspraak.

In beide gevallen is hetzelfde stramien te onderkennen: er wordt een overeenkomst gesloten, die moet worden uitgevoerd over een langere periode; gedurende deze spanne tijds doen zich gebeurtenissen voor – respectievelijk de sluiting van het Suez-kanaal (in 1956) en het ontstaan van een oliecrisis – gebeurtenissen die partijen bij het aangaan van de overeenkomst niet onder ogen hebben gezien en niet hebben kunnen voorzien. De vraag is in beide gevallen of de ene partij de andere kan houden aan het oorspronkelijke contract of dat die afspraak de invloed ondergaat van de ingetreden omstandigheden. Ter beantwoording daarvan geeft artikel 6:258 lid 1 het volgende voorschrift:

De rechter kan op verlangen van een der partijen de gevolgen van een overeenkomst wijzigen of deze geheel of gedeeltelijk ontbinden op grond van onvoorziene omstandigheden welke van dien aard zijn dat de wederpartij naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid ongewijzigde instandhouding van de overeenkomst niet mag verwachten. Aan de wijziging of ontbinding kan terugwerkende kracht worden verleend.

Wat hier staat is niet eenvoudig. Als een der partijen dat wenst, kan de rechter – al dan niet met terugwerkende kracht – de gevolgen van een overeenkomst wijzigen dan wel geheel of gedeeltelijk ontbinden. Ten gevolge van een ontbinding zijn partijen van de gevolgen van de overeenkomst ontslagen. In het geval van een wijziging is de meest in aanmerking komende vorm van wijziging de aanpassing: doorgaans komt deze neer op een verhoging van de prijs in geld die de wederpartij moet betalen.

In welk geval kan nu een partij die zich ten gevolge van een verandering van de omstandigheden bezwaard voelt door verdere gebondenheid aan het contract zich tot de rechter wenden met het verlangen tot wijziging of ontbinding van dat contract? Dat kan volgens de wet 'op grond van onvoorziene omstandigheden welke van dien

aard zijn dat de wederpartij naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid ongewijzigde instandhouding van de overeenkomst niet mag verwachten'. Dit voorschrift laat ik los op de bovenomschreven gevallen 1 en 2.

In geval 1 luidt de vraag of de opdrachtgever ongewijzigde instandhouding van de vervoersovereenkomst mag verwachten, ook nu de vervoerder om de Kaap moest varen. In geval 2 gaat het erom of de benzinemaatschappij ongewijzigde instandhouding van het leverantiecontract mag verwachten ondanks het feit dat de oliecrisis de prijzen met 700% heeft opgedreven. Mag de opdrachtgever, resp. de benzinemaatschappij dit verwachten, anders gevraagd: kunnen zij met inachtneming van de goede trouw die instandhouding eisen?

Wie de vraag aldus stelt en beantwoordt met een ontkenning, handelt gevoelsmatig waarschijnlijk juist, maar past de wet verkeerd toe. De wet zegt immers niet dat doorslaggevend is of men na het intreden van een gebeurtenis naar goede trouw ongewijzigde instandhouding van de overeenkomst mag verwachten. De wet luidt iets anders: doorslaggevend is *of men op grond van onvoorziene omstandigheden* naar goede trouw ongewijzigde instandhouding van de overeenkomst mag verwachten. Daarmee is het criterium verlegd van de goede trouw naar de onvoorziene omstandigheden en dit heeft tot gevolg dat nagegaan moet worden wat de wet verstaat onder het woordenpaar 'onvoorziene omstandigheden'. Uit de parlementaire geschiedenis blijkt dat daaronder wordt verstaan *omstandigheden die niet in de overeenkomst zijn verdisconteerd*, dus omstandigheden in het intreden waarvan de overeenkomst niet voorziet. Dit leidt tot het volgende.

Wanneer de overeenkomst geen regeling heeft getroffen voor de omstandigheid die later blijkt te zijn ingetreden, mag de vraag worden gesteld of deze omstandigheid van dien aard is dat de wederpartij naar goede trouw geen ongewijzigde instandhouding van de overeenkomst mag verwachten. Omgekeerd betekent dit dat wanneer een overeenkomst wél een regeling inhoudt omtrent bijvoorbeeld omleiding of prijsstijging, deze regeling tussen partijen heeft te gelden en men zich niet met voorbijgaan van die regeling tot

de rechter kan wenden met een verzoek tot ontbinding of wijziging. De laatstgenoemde consequentie kan tot onbillijkheden leiden. In enkele andere landen kent het wetboek een regeling voor de invloed van later ingetreden omstandigheden op de voortdurende van de gebondenheid uit overeenkomst. Met name in Italië – een land met een modern burgerlijk wetboek waaruit onze wetgever veelvuldig heeft geput – kent men een wettelijk voorschrift dat de rechter de bevoegdheid verleent de ontbinding uit te spreken bij het intreden van bijzondere en onvoorzienbare gebeurtenissen. De objectieve maatstaf der onvoorzienbaarheid komt in het NBW niet voor: het gaat erom of partijen een voorziening in het contract hebben opgenomen. Is dit het geval, dan kan de rechter geen hulp bieden.

4 De schakelbepaling van artikel 6:216

De regeling van de onvoorziene omstandigheden is opgenomen in afdeling 4 van titel 5 van boek 6 NBW. Deze afdeling regelt de rechtsgevolgen van overeenkomsten. Daarmee is niet gezegd dat de onvoorziene omstandigheden uitsluitend van belang zijn bij de vaststelling van de rechtsgevolgen van overeenkomsten in de definitie van artikel 6:213 ('meerzijdige rechtshandeling, waarbij een of meer partijen jegens een of meer andere een verbintenis aangaan'). Op grond van het bepaalde in artikel 6:216 is immers de regeling der onvoorziene omstandigheden – en voor het overige al hetgeen is geregeld in de afdelingen 1 tot en met 4 van titel 5 – van overeenkomstige toepassing op andere meerzijdige vermogensrechtelijke rechtshandelingen, voor zover de strekking van de betrokken bepalingen in verband met de aard van de rechtshandeling zich daartegen niet verzet. Zo kan het gebeuren dat een wettelijk voorschrift dat betrekking heeft op een overeenkomst door een andere wettelijke regel mede van toepassing wordt verklaard op een veel ruimer terrein, namelijk dat van de andere meerzijdige vermogensrechtelijke rechtshandelingen. Een voorbeeld uit deze veel ruimere categorie is de overeenkomst van huwelijkse voorwaarden. Een ander voorbeeld is de overeenkomst met een overheidslichaam.

Een vraag die in de tweede helft van de jaren tachtig in verschillende varianten aan de rechter is voorgelegd is of man en vrouw, destijds met uitsluiting van iedere gemeenschap met elkaar gehuwd, na ontbinding van het huwelijk zonder enige verrekening uiteen kunnen gaan of dat uit de goede trouw voortvloeit dat de één onder omstandigheden een vergoedingsrecht kan doen gelden jegens de ander. In een geruchtmakend arrest van 12 juni 1987, NJ 1987, nr. 150 heeft de HR een vergoedingsrecht geconstrueerd in een geval waarin de vrouw na verkoop van het aan haar toebehorende huis erin had bewilligd dat de man met haar geld een nieuwe woning op zijn naam aankocht, die met winst doorverkocht en opnieuw een volgende woning kocht, nog steeds op zijn naam en daarmee dus een aanzienlijke vermogenswinst boekte. Toen de man met een verwijzing naar de afgesproken scheiding van vermogens weigerde aan de vrouw het door haar toedoen ontstane voordeel af te staan, liet de HR er geen twijfel over bestaan dat onvoorziene omstandigheden ook een overeenkomst van huwelijkse voorwaarden kunnen doorbreken.

Een overeenkomst gesloten door een particulier met een overheidslichaam is onderworpen aan de eisen van redelijkheid en billijkheid. Hetzelfde is van toepassing op een overeenkomst van publiekrechtelijke aard, zoals bijvoorbeeld die tussen een gemeente en een gasbedrijf. Ook daar kan het zich voordoen dat een van de betrokkenen onvoorziene omstandigheden aanvoert om een wijziging of ontbinding van het contract te bewerkstelligen (HR 23 juni 1989, RvdW 1989, nr. 176).

Het voorschrift van artikel 6:258 is dus door de schakeling van artikel 216 buiten haar eigen toepassingsgebied van kracht geworden. Hoeveel die grenzen reiken, valt bij de inwerkingtreding van het NBW niet te voorspellen.

Er moet nog op worden gewezen dat zelfs buiten het gebied van de 'andere meerzijdige vermogensrechtelijke rechtshandelingen' de onvoorziene omstandigheden een rol kunnen spelen. Dit is dan niet langer uit kracht van artikel 6:216, maar op grond van een bijzonder wettelijk voorschrift. Genoemd kan worden artikel 3:168 lid 3 ten aanzien van een regeling tussen deelgenoten omtrent het genot, het gebruik en het beheer van gemeenschappelijke goederen. Een ander geval doet zich voor bij het recht van erfpacht. Op grond van artikel 5:97 lid 1 kan de rechter nadat de erfpacht 25 jaren heeft geduurd op vordering van de eigenaar of de erfpachter de erfpacht wijzigen of opheffen op grond van onvoorziene omstandigheden.

5 Slot

Ook al wordt in het NBW de regel 'afpraak is afspraak' uit het oud BW niet met zoveel woorden herhaald, niettemin blijft deze regel het uitgangspunt. Duidelijker dan in het oud BW wordt in het nieuwe uitgesproken dat het niet is uitgesloten dat een partij die door later ingetreden omstandigheden door het contract wordt benadeeld, van dat contract af kan. Grondslag daarvan is dat het naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid onaanvaardbaar zou zijn wanneer het contract ongewijzigd zou voortbestaan. Dit 'onaanvaardbaar' moet worden uitgesproken door de rechter. Naar de bedoeling van de wetgever dient de rechter daarbij terughoudendheid te betrachten. Gezien de reeds onder het oud BW gegroeide

praktijk om in nog steeds toenemende mate aan die maatstaven van redelijkheid en billijkheid beperkende werking te verlenen, is het nog maar de vraag of de rechter de hier bedoelde terughoudendheid daadwerkelijk in acht zal nemen. Deze opmerking heeft een bijzondere betekenis voor het gebied van de onvoorziene omstandigheden. Juist daar waar de rechter zich – na een worsteling van tientallen jaren sedert de teleurstellende uitspraak van 1926 – ingrijpende bevoegdheden heeft verworven, juist daar waar de rechter steeds verder tast om de grenzen te verleggen, daar kan een streven van de wetgever tot beteugeling van de vrijheid op weinig anders neerkomen dan een pogen. Pogen is immers – zoals Prof. Enschedé zijn studenten vroeger voorhield – streven zonder te slagen.